

ЩОДО ПИТАННЯ АЛЬТЕРНАТИВНИХ СПОСОБІВ ВИРІШЕННЯ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВИХ СПОРІВ

ON THE ISSUE OF ALTERNATIVE METHODS OF CIVIL LEGAL DISPUTE RESOLUTION

Сременко Є.В., студентка III курсу

*Інститут прокуратури і кримінальної юстиції
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

У статті здійснено комплексний аналіз особливостей альтернативних способів вирішення спорів. Оскільки судовий спосіб вирішення цивільно-правових спорів є недосконалим і в деяких випадках його застосування є нерациональним, інститут альтернативних способів набуває важливого значення.

Так, автором досліджено сутність поняття альтернативних способів вирішення спорів, оскільки у сучасній науці цивільного процесу є безліч підходів до його визначення, проте чіткої дефініції нині не існує, через що узгоджене розуміння його сутності. Це поняття розглядається у широкому і вузькому сенсі, і від цього розуміння залежить віднесення конкретних способів вирішення спорів саме до альтернативних. Крім того, визначено особливості таких способів, що дозволяє зрозуміти їхню природу.

Також у статті визначено причини появи цього інституту у світі й, зокрема, в Україні, наведено декілька різних періодизацій його формування і розвитку.

Особливу увагу приділено виділенню класифікацій АВС: розмежуванню за критерієм ролі у вирішенні спору третьої сторони, поділу на основні та комбіновані способи, на консенсуальні та змагальні форми, на публічні та приватні способи, хоча не всі з них є досконалими і навіть прийнятними для застосування до цього інституту.

Також окремо проаналізовано такі комбіновані форми АВС, як приватна судова система, міні-суд, мед-арб, незалежне встановлення фактів, визначено переваги і недоліки таких способів.

Крім того, розглянуто можливість запровадження таких способів вирішення цивільно-правових спорів в Україні, на основі чого зроблено висновок, що, незважаючи на увесь позитив застосування АВС, у вітчизняному правовому полі існує величезна прогалина у регулюванні та правовій визначеності застосування таких способів, що значно гальмує їх розвиток і популяризацію. Тож, незважаючи на всі переваги АВС, вони не можуть повністю замінити судовий захист прав і свобод, а повинні існувати поряд із традиційним вже для нашої країни способом вирішення цивільно-правових спорів.

Ключові слова: альтернативне вирішення правових спорів (АВС), комбіновані форми АВС, приватна судова система, міні-суд, мед-арб, незалежне встановлення фактів.

The article analyzes complex features of alternative dispute resolution. Because the litigation of civil disputes is flawed and in some cases its application is irrational, the institution of alternative means is of great importance.

Thus, the author explores the essence of the concept of "alternative dispute resolution", because in modern science of the civil process there are many approaches to the definition of this concept, but there is no clear definition so that there is no consistent understanding of its essence. This concept is considered in a broad and narrow sense, and depends on this understanding of the specific ways of resolving disputes to alternative ones. In addition, the peculiarities of such methods are defined, which allows to understand their nature.

Also, the article identifies the causes of this institute in the world and, in particular, in Ukraine, presents several different periods of its formation and development.

Particular attention is paid to the allocation of ADR classifications: differentiation by the criterion of the role in the settlement of the dispute of a third party, division into main and combined ways, consensual and competitive forms, public and private ways. Although not all of them are perfect and even acceptable to apply to this institute.

We also separately analyze such combined forms of ADR as the private court system, mini-court, med-arb, independent fact-finding, and identify the advantages and disadvantages of such methods.

In addition, the author analyzed the possibility of introducing such methods of resolving civil disputes in Ukraine, on the basis of which it is concluded that, despite all the positive application of ADR, there is currently a huge gap in the domestic legal field of regulation and legal certainty of the application of such methods, which significantly impedes their development and popularization. Therefore, despite all the benefits of ADR, they cannot completely replace the judicial protection of rights and freedoms, but should exist alongside with the traditional way of resolving civil disputes for our country.

Key words: alternative dispute resolution (ADR), combined forms ADR, private court system, mini-trial, med-arb, neutral fact finding.

Постановка проблеми. Конфлікти є невід'ємною частиною життя суспільства. Правовий конфлікт набуває більш формалізованих характеристик і стає спором, який традиційно розглядається державним органом, котрим найчастіше виступає компетентний державний суд. Однак здебільшого судовий процес вимагає вкладення матеріальних і емоційних ресурсів, натомість іноді конфлікт внаслідок судової процедури не вирішується. Тому в процесі розвитку суспільства були сформовані інші способи вирішення конфліктів, в т. ч. і правові, які дозволяють їх вирішити більш ефективно і з меншими затратами.

Сьогодні в українській правозастосовній практиці накопичений певний досвід захисту цивільних прав без звернення до офіційного правосуддя. Це стосується таких класичних форм врегулювання спорів, як проведення переговорів, у т. ч. переговорів за участю посередника, передача справи на розгляд третейського суду та до міжнародного комерційного арбітражу, претензійний порядок врегулювання спорів тощо.

На користь розвитку альтернативних способів вирішення спорів (далі – АВС) говорить позитивний зарубіжний досвід, який підтверджує затребуваність і високу ефективність використання різних форм і методів захисту прав, що передбачають як судовий захист, так і використання інших альтернативних шляхів без звернення до офіційного правосуддя.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням питань, пов'язаних із застосуванням альтернативних способів урегулювання спорів, займалися Ю. Білоусов, Н. Бондаренко-Зелінська, О. Брижинський, Д. Давиденко, С. Довгунік, В. Дручко, Н. Грень, С. Дяченко, Г. Єрьоменко, І. Захар'ящева, В. Кабанець, К. Канишева, О. Карягіна, Н. Кіреєва, Ю. Коляснікова, В. Коротенко, А. Комбіков, А. Кузбагаров, С. Марков, М. Меднікова, Л. Момот, О. Можайкіна, О. Носирева, Ю. Притика, Д. Проценко, Є. Приймак, Л. Романадзе, В. Рекур, А. Свінцицький, О. Скворцов, Ю. Сліпченко, О. Сушинський, І. Терещенко, О. Тиханський, О. Угриновська, Г. Ульянова, Т. Худякова,

Т. Цувіна та ін. Мають також місце і поодинокі напрацювання, що стосуються аналізу окремих способів. Вичерпними у цьому напрямі є дисертаційні дослідження О. Спектор і Я. Любченко.

Мета статті – дослідити сутність поняття «альтернативні способи вирішення спорів», окреслити основні передумови та наслідки запровадження таких способів вирішення цивільно-правових спорів в Україні, а також проаналізувати окремі з них.

Виклад основного матеріалу. Як вже було сказано вище, альтернативні способи вирішення як система виникли у США в минулому столітті, а потім її застосування поширилося у всьому світі. Дослідники називають декілька причин появи і відокремлення описуваних способів, серед яких те, що судова система в США не справлялася з навантаженням через рух за громадянські права у другій половині ХХ ст. Також поява альтернативних способів вирішення спорів була зумовлена особливістю судової системи, яка відрізнялася організаційною складністю. Якщо говорити загалом про причини поширення таких способів вирішення спору в усьому світі, то дослідники відзначають зміни в економічній і соціальній системі суспільства, в т. ч. процес глобалізації.

Було вироблено поділ етапів становлення таких способів дослідником Ф. Сандерсом, який виділив такі періоди: з 1975 до 1982 рр., коли були перші спроби застосування альтернативних способів вирішення спору, другий період із 1983 до 1990 рр., коли ця система різко критикувалася і, нарешті, третій – сучасний етап, коли такі способи почали інституалізувати [1, с. 90].

Натомість Я. Любченко у своєму дисертаційному дослідженні обґрунтовує власну авторську періодизацію етапів розвитку АВС у світі та виділяє п'ять етапів. Сучасний (п'ятий) етап для більшості країн розпочався у 90-х рр. ХХ ст. і триває досі. Для цього етапу характерні демократизація держав, потужний розвиток усіх видів АВС [2, с. 9].

В Україні ж альтернативні способи вирішення як система стали формуватися тільки на початку ХХІ ст.

Серед передумов запровадження системи АВС в Україні О. Спектор виділяє позитивні й негативні. Позитивні – це передумови, які виникають у зв'язку з досягненням певного рівня розвитку, що дає можливість та/або сприяє застосуванню способів АВС для вирішення цивільно-правових спорів. Негативні – це передумови, що, так би мовити, змушують шукати ефективніший і раціональніший спосіб вирішення цивільно-правових спорів.

Позитивні передумови, у свою чергу, дослідника поділяє на внутрішні та зовнішні. До позитивних внутрішніх передумов насамперед належать наявність національної правової традиції у зазначеній сфері, а також розвиток ринкових відносин, підвищення ролі приватного права та запровадження принципу свободи договору. До зовнішніх позитивних передумов належить, з одного боку, доведена досвідом розвинених демократичних країн світу перспективність системи АВС з огляду на її загальновізантійні переваги: економія часу й коштів, можливість збереження ділових відносин, високий рівень добровільного виконання рішень тощо. З іншого боку – прагнення України до членства у Європейському Союзі (ЄС), зайняття нею гідного місця у світовому співтоваристві вимагає слідування сучасним правовим тенденціям, зокрема щодо розширення можливостей захисту прав та охоронюваних законом інтересів фізичних і юридичних осіб і надання права вибору способу захисту, в т. ч. на умовах альтернативності.

Серед негативних передумов найголовнішою є проблема перевантаження судів, у т. ч. цивільно-правовими справами, у яких відсутній спір про право, а також малозначними справами [3].

Що стосується сутності АВС, то «альтернативне вирішення спорів» є узагальнюючим найменуванням, що

об'єднує вже добре відомі українському законодавству правові інститути, в т. ч. третейський розгляд, міжнародний комерційний арбітраж, посередництво (медіацію) та ін. Водночас об'єднання зазначених процедур вирішення спорів у єдиний правовий інститут із виділенням притаманних йому ознак стало новелою української правової науки.

Водночас варто підкреслити, що поняття «альтернативне вирішення спорів» досі однозначно не визначене ні у вітчизняному, ні у зарубіжному законодавстві. Так, цей термін є буквальною перекладом терміна Alternative Dispute Resolution (ADR), який широко вживається за кордоном (в американському праві та праві європейських держав).

В українському праві альтернативне вирішення спорів визначається як комплекс законних недержавних процедур (завичай альтернативних державним судовим), за допомогою яких сторони можуть врегулювати правовий конфлікт.

У більшості визначень АВС, які даються в науковій і навчальній літературі, підкреслюється недержавний характер зазначених способів врегулювання спорів, їхня альтернативність офіційному державному правосуддю. Так, О. Носирева зазначає, що «відповідно до чинної у США доктрини під альтернативним вирішенням спорів розуміється сукупність різноманітних правомірних процедур, що не належать до традиційного судового розгляду» [4, с. 7–8].

Д. Давиденко також пропонує розглядати поняття АВС як «сукупність приватних і публічних процедур врегулювання спорів без винесення судом рішення по суті справи» [5, с. 4–44].

О. Демет'єв і О. Тихонова розуміють під альтернативними способами вирішення правових спорів прийоми і способи вирішення спорів, що виникають насамперед у цивільних, а в певних випадках і в інших видах правовідносин, з позиції взаємного інтересу сторін на підставі законів і виходячи зі здорового глузду, без участі у врегулюванні спору державних органів [6, с. 4].

О. Коннов пропонує розуміти під АВС «систему взаємопов'язаних дій сторін та інших осіб по розгляду спору, спрямованих на його позасудове врегулювання або дозвіл із використанням примирних чи інших не заборонених процедур, здійснюване на підставі добровільного волевиявлення сторін» [7, с. 122].

Учений Г. Севаст'янов запропонував вважати альтернативним вирішенням спорів погоджений вибір (застосування), виходячи з конкретної ситуації, наявного (медіація, третейський розгляд тощо) або спільного моделювання власного найбільш ефективного недержавного способу вирішення спору чи врегулювання правового конфлікту способом, не забороненим законом, для досягнення необхідного правового результату (установлення суб'єктивних прав та обов'язків сторін) [8, с. 98].

Я. Любченко зазначає, що АВС – це система, яка надає сторонам широкий спектр вибору альтернативних судовому процесу способів вирішення спору: від необов'язкових (переговорів) до обов'язкових для сторін, що дозволяє самостійно визначити правила ведення процесу, застосовуване право, мову, місце розгляду, а також третю сторону, кваліфіковану в конкретній галузі [9].

Коли йдеться про способи АВС, можна говорити про широке і вузьке (або зовнішнє і внутрішнє) поняття альтернативності. Так, у широкому розумінні альтернативність означає можливість звернення за вирішенням спору або до органу державної влади (суду), або вирішити спір за допомогою одного зі способів АВС; а у вузькому – це можливість обирати серед кількох способів АВС усередині самої системи [10].

Отже, незалежно від термінології (а тут немає єдності між дослідниками) під АВС розуміється сукупність

процедур (способів, форм тощо), до яких сторони можуть вдатися з метою вирішення спору або врегулювання правового конфлікту. Подібне розуміння АВС дозволяє розглядати їх як форми захисту цивільних прав, що, у свою чергу, розширює вже сформовану в теорії цивільного права класифікацію форм захисту.

Враховуючи викладене, до особливостей АВС належать: здебільшого приватний (недержавний) характер застосування АВС; юридична рівність сторін та осіб, які сприяють вирішенню спору чи врегулюванню конфлікту; переважно договірний характер правовідносин у сфері АВС; самостійне, за загальним правилом, обрання осіб, що сприяють вирішенню спору чи врегулюванню конфлікту; розповсюдження дії актів застосування альтернативних способів вирішення спорів лише на сторони, за винятком випадків, передбачених законом; переважання диспозитивного методу у процесі використання способів АВС; відсутність єдиної процесуальної форми, встановленої законом для обраного сторонами способу АВС; вирішення спорів і врегулювання правових конфліктів у приватній сфері, тобто сфері, де присутність державних органів має бути мінімальною; добровільність виконання сторонами актів застосування способів АВС [10].

Говорячи про форми альтернативних способів вирішення спорів, необхідно визначити галузі їх застосування. Загалом дослідники відзначають, що технології, якими володіють описувані способи і методи, використовуваними ними, можуть застосовуватися в будь-якій сфері для врегулювання конфліктів (у т. ч. освіти, політиці). Однак система альтернативних способів вирішення спорів застосовується широко у сфері приватного права: цивільного, сімейного та трудового [11, с. 7].

Що стосується визначення того, що входить до системи альтернативного вирішення спорів і які є критерії для класифікації, то склалося кілька позицій.

Так, існує підхід, за яким такі способи діляться на підставі ролі у вирішенні спору третьої сторони. Т. зв. посередник може виносити обов'язкові рішення для сторін і виконувати активну роль, як, наприклад, в арбітражі. До другої групи належать способи, за яких посередник тільки сприяє вирішенню, але не має повноважень для прийняття обов'язкових рішень, сюди відносять медіацію [12, с. 1]. Однак ця класифікація не є універсальною, оскільки не включає всі альтернативні способи вирішення спорів, особливо складно віднести переговори до тієї чи іншої групи.

Також виділяють поділ на основні та комбіновані способи. Основними є переговори, арбітраж і медіація (посередництво). Комбіновані виникли вже на їх основі і включають, наприклад, приватну судову систему, міні-суд, мед-арб, незалежне встановлення фактів тощо [4, с. 25].

Так, «мед-арб» (med-arb) – це спосіб врегулювання спору за допомогою посередника-арбітра, що у разі недосягнення сторонами угоди уповноважений прийняти обов'язкове для сторін рішення в порядку арбітражу (має ознаки посередництва й арбітражу). Значення цього способу АВС зумовлене тим, що він об'єднує найбільш ефективні властивості медіації та арбітражу. Завдяки використанню посередництва до початку арбітражного процесу сторони мають можливість особисто висловити свої думки і зауваження щодо суті спору під керівництвом кваліфікованого і досвідченого посередника. Якщо після посередництва залишаються якісь не вирішені питання, справа переходить до обов'язкового арбітражу.

Процедура мед-арб за своєю структурою багатьом нагадує судову медіацію. Відмінністю є лише заміна державного правосуддя повністю приватним розглядом. Основною перевагою процедури є гарантованість результату за рівних можливостей вирішення спору як самостійно сторонами в рамках медіації, так і за рішенням незалежного посередника в рамках третейського розгляду [13].

Мед-арб можна використовувати майже в усіх випадках, коли сторони шукають остаточного і такого, що має обов'язкову силу рішення, але хотіли б спочатку обговорити проблемні питання.

Приватна судова система (private court system) або суддя «напрокат» (rent-a-judge) забезпечує вирішення спорів за допомогою суддів, які пішли у відставку, за високу плату, які мають повноваження не тільки примирити сторони, а й винести обов'язкове для них рішення. Приватна судова система подібна до процедури арбітражу, але тут спір вирішує колишній професійний суддя. Вказаний спосіб АВС можна застосовувати для вирішення будь-яких правових спорів і в Україні, адже професійним суддям, які вийшли на пенсію, не заборонено арбітрування. Крім того, приватний характер такого розгляду виявляється в тому, що використання цієї процедури можливе тільки за згодою сторін і вирішення спору здійснюється за рахунок сторін особою, яка обирається ними.

Переваги «приватного правосуддя»: уникнення звичайної тяганини в суді та швидше отримання вмотивованого рішення по суті спору; обрання сторонами судді, який володіє великим досвідом, на свій розсуд; приватне слухання справи є негласним, за винятком окремих категорій справ (наприклад, у Каліфорнії справи про відшкодування шкоди, заподіяної забрудненням навколишнього середовища, можуть розглядатися тільки у відкритому для публіки процесі).

Крім позитивних властивостей «приватного правосуддя», слід указати і на негативні, серед яких: вплив на неупередженість розгляду спору через постійні звернення однієї особи до одного судді за різними справами; недоступність для громадян із низькими та середніми доходами [14, с. 167–170].

«Міні-суд» (mini-trial) – спосіб врегулювання комерційних спорів, що одержав назву від зовнішньої подібності із судовою процедурою. Цей спосіб АВС полягає у врегулюванні спору шляхом спільних переговорів за участю керівників корпорацій, юристів і третьої незалежної особи, що очолює слухання справи.

Процедура міні-суду найбільш часто використовується для вирішення спорів за участю корпорацій і визнається успішною, особливо у справах зі складним фактичним і правовим складом (наприклад, пов'язаних із порушеннями патентного, антимонопольного законодавства, з невиконанням урядових контрактів, зобов'язань із поставки продукції тощо).

Сутність міні-суду полягає в тому, що юристи як представники сторін викладають у змалювальній манері свої позиції по спору перед колегією, що складається з керівників найвишого рангу кожної корпорації та нейтральної незалежної особи – консультанта, обраного ними для врегулювання розбіжностей. На підставі компетентного розкриття обставин справи керівники обговорюють можливі варіанти досягнення угоди (тут діє елемент переговорів). У разі ускладнень вони звертаються до допомоги головуючого, який дає рекомендації щодо виходу з конфлікту або консультацію з імовірними результатами майбутнього судового розгляду (елемент посередництва).

Комбінація елементів у формі міні-суду володіє двома головними перевагами: по-перше, на відміну від судового розгляду, його приватний аналог у мініатюрі припускає обмежене розкриття доказів; по-друге, ця процедура ведеться не тільки за участю юристів-представників, але й за участю керівників, що забезпечує швидке і компетентне прийняття рішень. Завдяки перевагам міні-суд є відносно економічною процедурою порівняно з іншими формами врегулювання спорів.

Особливістю угоди, досягнутої в міні-суді, є добровільність його виконання, оскільки учасники зацікавлені у швидкому й остаточному врегулюванні конфлікту [14, с. 124].

Незалежне встановлення фактів (neutral fact finding) передбачає вирішення правового спору шляхом залучення незалежного фахівця, котрий досліджує комплекс питань, вирішення яких потребує спеціальних знань. Фахівець вивчає обставини справи і здійснює їх об'єктивну оцінку. Така нейтральна оцінка не є обов'язковою і використовується тоді, коли у сторін є істотні розбіжності з приводу їхньої справи [13].

Здебільшого цей спосіб найбільш успішно застосовується у комерційних спорах, що виникають із договірних або деліктних відносин, у яких розбіжності між сторонами є найбільш очевидними і чітко визначеними, і тому можуть бути об'єктивніше оцінені незалежним експертом [14, с. 159].

Виділяють також поділ способів АВС на консенсуальні та змагальні форми. Для проведення консенсуальних і прийняття рішення важлива згода обох сторін. На протипагу їм, за змагальних форм вирішення спорів сторони не самі визначають рішення, воно виноситься третьою особою, і виконання такого рішення забезпечено через примусову силу держави, такі форми більш близькі до державного суду.

Дослідники також ділять альтернативні способи вирішення спорів на приватні та публічні, оскільки в деяких країнах вони існують як у приватній, так і в публічній сфері [12, с. 1]. Однак тут складно говорити про ту альтернативність, яка виникла спочатку, тобто як протиставлення державному суду, фактично державному врегулюванню суперечок. Публічні процедури зазвичай застосовуються в судах до початку судового розгляду. Так, до приватних відносять переговори, посередництво й арбітраж. До публічних же належать досудова нарада, досудове посередництво, спрощений суд присяжних та ін.

Цікаво відзначити, що іноді технології того чи іншого способу використовуються і в приватній, і в публічній сфері, набуваючи нових рис і видозмінюючись залежно від сфери, де вони використовуються. Наприклад, у Франції існує медіація в суді, де вона стає обов'язковою за рішенням прокурора і він може самостійно примирити сторони або звернутися до посередника [15, с. 17].

В Україні форми альтернативного вирішення спорів існують у різних варіантах. Можна виділити такі: процедуру медіації, третейський суд, комерційний арбітраж, примирні процедури, комісії по трудових спорах, омбудсмен, посередництво, претензійний порядок, досудове врегулювання податкових спорів. Однак тільки третейський суд і комерційний арбітраж в Україні мають ретельну правову регламентацію.

Що стосується оцінки альтернативних способів вирішення спору, то серед загальних переваг можна відзначити конфіденційність процедури, що може бути важливою при розгляді приватно-правового спору. Також для вирішення суперечок часто важливим критерієм є збереження відносин надалі. Альтернативні способи вирішення спорів дозволяють не просто вирішити суперечку, а й урегулювати конфлікт на особистісному рівні, що важливо, наприклад, для бізнес-партнерів або трудових відносин. Це досягається і завдяки тому, що сторони займають або принаймні прагнуть до активної ролі у процесі тїєю чи іншою мірою, можуть самостійно впливати на процедуру або саме рішення.

Натомість у альтернативних способів вирішення спорів можна виділити також і недолік. Зокрема, вони можуть бути недостатньо ефективні для складних суперечок із приводу правових питань, а також за великої кількості учасників такого спору.

Висновки і пропозиції. Альтернативні способи вирішення спорів як система виникли у ХХ ст. і їх розвиток триває. Загалом така система способів є позитивним явищем, яке дозволяє не тільки формально вирішити спір у судовому органі, але і врегулювати конфлікт загалом між сторонами, більш повно задовольнити їхні потреби. Крім того, незважаючи на їх розвиток як альтернативи державному суду, під час розгляду спору судом тепер також часто використовуються технології АВС, що дозволяє зробити судовий розгляд більш ефективним. Однак, незважаючи на увесь позитив застосування АВС, у вітчизняному правовому полі існує величезна прогалина у регулюванні та правовій визначеності застосування таких способів, що значно гальмує їхній розвиток і популяризацію.

ЛІТЕРАТУРА

1. Шамликашвили Ц.А., Кабанова Е.В., Тюльканов С.Л. Альтернативные способы разрешения споров и медиация в современном законодательстве. *Современное право*. 2015. № 5. С. 88–93.
2. Любченко Я.П. Альтернативні способи вирішення правових спорів: теоретико-правовий аспект : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2018. 21 с.
3. Спектор О.М. Особливості розвитку та застосування альтернативних способів вирішення цивільно-правових спорів в Україні. *Український часопис міжнародного права*. 2013. № 1. URL: http://jusintergentes.com.ua/archives/2013/1/Pages%20from135_166-001-006.pdf (дата звернення: 07.03.2020).
4. Носырева Е.И. Альтернативное разрешение гражданско-правовых споров в США : дис. ... докт юрид. наук. Воронеж, 2001. 362 с.
5. Давыденко Д.Л. Вопросы юридической терминологии в сфере «альтернативного разрешения споров». *Третейский суд*. 2009. № 1. С. 40–53.
6. Дементьев О.М., Тихонова Е.В. Альтернативное разрешение споров: краткий аналитический очерк. Тамбов : Изд-во Першина Р.В., 2010. 196 с.
7. Коннов А.Ю. Понятие, классификация и основные виды альтернативных способов разрешения споров. *Журнал российского права*. 2004. № 12. С. 121–128.
8. Севастьянов Г. Концепция частного процессуального права (права альтернативного разрешения споров). *Третейский суд*. 2009. № 1. С. 25–32.
9. Любченко Я.П. Сутність альтернативних способів вирішення правових спорів. *Актуальні проблеми держави і права*. 2017. Вип. 79. С. 66–72. URL: <http://www.apdp.in.ua/v79/11.pdf> (дата звернення: 07.03.2020).
10. Міжнародне приватне право. Особлива частина : підручник / за ред. А.С. Довгєрта, В.І. Кисїля ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Ін-т міжнар. відносин. Київ : Правова єдність, 2013. 399 с. URL: https://pidruchniki.com/1513061656836/pravo/alternativne_virishennya_sporiv (дата звернення: 07.03.2020).
11. Карнозова Л.М. Розрізнення медіації в рамках відновного правосуддя та медіації зі сфери врегулювання приватноправових спорів. *Вісник відновленої юстиції*. 2015. № 12. С. 4–9.
12. Бенюва В.І. Класифікація способів альтернативного вирішення спорів. *Прогалини в законодавстві*. 2013. № 5. URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/klassifikatsiya-sposobov-alternativnogo-razresheniya-sporov> (дата звернення: 07.03.2020).
13. Бондаренко-Зелінська Н.Л. Впровадження способів альтернативного вирішення правових спорів. *Міжнародне приватне право: розвиток і гармонізація*. URL: [http://www.univer.km.ua/statti/1.bondarenko-zelinska_n.l._vprovadzheniya_sposobiv_alternativnoho_vyrishennya_pravovykh_sporiv_\(adr_alternative_dispute_resolution\).pdf](http://www.univer.km.ua/statti/1.bondarenko-zelinska_n.l._vprovadzheniya_sposobiv_alternativnoho_vyrishennya_pravovykh_sporiv_(adr_alternative_dispute_resolution).pdf) (дата звернення: 07.03.2020).
14. Носырева Е.И. Альтернативное разрешение споров в США. Москва : Издательский Дом «Городец», 2005. 319 с.
15. Коровяковский Д.Г. О некоторых альтернативных способах разрешения споров (ADR) государств, входящих в ВТО (на примере США, Австралии, Франции, Германии, Великобритании, Российской Федерации). *Судья*. 2014. № 11. С. 16–19.